

ISTOVETNOST ILI RAZLIKA LJUDSKIH PRAVA VOJNIKA I CIVILA

Mane Narančić
Vojska Srbije, Kopnena vojska

Ljudska prava mogu da opstanu jedino uz punu privrženost i toleranciju. Ukoliko postoji spremnost da se raspravimo sa ljudima sa kojima se ne slažemo, sasvim sigurno dobijamo jedan novi kvalitet koji se nadovezuje na pojam deliberacije, za razliku od pojma tolerancije gde pojedinci pokazuju spremnost da jednostavno popuste u nekoj raspravi, pri čemu se uzdržavaju od ograničavanja i mešanja u slobode drugih ljudi. Poštovanje drugih, jednakost svih verovanja i mišljenja, su osnove tolerancije svih ljudi. Bez vrline tolerancije, demokratija je prevara, jer netolerantnost vodi direktno u totalitarizam. Svako pluralističko društvo počiva na priznavanju razlika, na raznovrsnosti običaja i oblika života.

Ključne reči: *moral, moralne norme, ljudska prava, diskriminacija, demokratija, jednakost, moralna vrednost*

Uvod

Svaka demokratija zahteva višepartijski sistem. Svako onaj koji smatra da je jedino sopstveno mišljenje istinito stanovište takav ne može biti demokrata. „Bože, kako to da smo mi uvek u pravu, a da drugi nikada nisu u pravu“.¹ Demokratija se uvek javlja u jednom korelacionom odnosu prema pravnoj državi. Ukoliko je više slobode i ljudskih prava takva država dobija epitet pravna, jer uvažava osnovne postulate demokratije i slobodarskih tradicija svakog naroda koji se u svakoj zajednici izuzetno mnogo ceni i uvažava. „Demokratija je svakako jedno dobro vredno hvale, ali pravna država je kao nasušni hleb, kao voda za piće i kao vazduh za disanje, a najbolje u demokratiji je upravo to što je samo ona podobna da obezbedi pravnu državu“.²

Polazeći od teorijsko saznanog pluralizma ne možemo a da se ne osvrnemo na pojam istine. Smatramo da niko ne poseduje celovitu i nepodeljenu istinu. Zapravo sam pluralizam bi trebao da nas dovede do pune istine. Otkrivanje istine se gotovo nikada ne dešava na nekom izdvojenom putu već ona iziskuje određen kooperativan pristup u saradnji sa više izdvojenih mišljenja koji u sučeljavanju i postavljanju zasnovanog činjeničnog stava dovode nas u saznanju komponentu istine. Ovde se posebno izdvaja istina ko-

¹ Navedeno prema: Ch. Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, 309.

² Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 331.

ja bi trebalo da bude nosilac razvoja državne vlasti. Engleski lord Ekton je izrekao misao: „Vlast kviri, ali apsolutna vlast kviri apsolutno”.³

Kroz sam proces formiranja ideje vlasti, možemo doći do ideje prava koja ne može biti ništa drugo nego pravda. Znamo da je pravedno ujedno i istinito, dobro, lepo i da predstavlja vrednost koja se ne može izvesti ni iz kakve druge vrednosti, jer „pravo je ona stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrednosti, ideji prava.”⁴ Čovek može pasti u iskušenje da u pravdi vidi samo jedan pojavni oblik – moralno dobro. Pravda u stvari to i jeste, ukoliko se posmatra kao ljudska osobina, tj. vrlina. U subjektivnom smislu se ona definiše kao duhovna nastrojenost koja je usmerena na objektivnu pravdu, kao recimo istinitost na istinu. Ovde je samo reč o toj objektivnoj pravdi. Ona kao objekat svog vrednovanja uzima sasvim drugi predmet, a ne onaj na koji je usmeren moralni vrednosni sud: moralno dobar je uvek samo neki čovek, neka ljudska volja, ili neki čovekov karakter. Pravedan u smislu objektivne pravde može biti samo neki odnos među ljudima. Sam ideal moralno dobroga predstavlja se u idealnom čoveku, dok se ideal pravde predstavlja u idealnom društvenom poretku.

Pravdu možemo definisati i sa nekog drugog gledišta, sa jedne strane pravednim se mogu nazvati primena nekog zakona ili pokoravanje tom zakonu i ista se onda naziva zakonitom. Ovde u svakom slučaju nije reč o onoj pravednosti koja se meri po pozitivnom pravu, nego o onoj po kojoj se meri pozitivno pravo. Pravda može da se shvati i da predstavlja određenu jednakost. Ona se može vezivati za dobra ili za ljude: pravedna je nagrada ona koja odgovara vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga. Sa druge strane, ona po svome merilu može biti apsolutna ili relativna jednakost: nagrada ravna radu, ali kažnjavanje nekolicine srazmerno njihovoj krivici. Aristotelovo učenje razlikuje dve vrste pravde i to: komutativna pravda gde postoji jednakost vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga, srazmerna pravda – jednakost u postupanju sa različitim licima npr. oporezivanje srazmerno svojoj imućnosti, distributivna pravda – nagrađivanje i kažnjavanje prema zaslugi i krivici.⁵ Komutativna pravda zahteva najmanje dva lica, dok distributivna zahteva najmanje tri lica i važi u odnosu nadređenosti i podređenosti. Njihove zajedničke vrednosti se pojavljuju u pravdi i pravičnosti, jer se ovi termini mogu definisati na jedan od sledećih načina „pravda i pravičnost nisu različite vrednosti, nego različiti putevi da se dođe do jedinstvene pravne vrednosti”.⁶ Do realizacije pravde je veoma dug i trnovit put koji zahteva mnogo upornosti i odricanja, kako bi se čovek izborio sa svim nepravilnostima koje se nalaze na tom putu jer „pravda je mnogo više od proste vrline, jer se, da bi bila efikasna i operativna, mora materijalizovati kroz zakonodavstvo, kroz institucije. To je krajnji cilj kome mora da teži demokratsko društvo i ne može da se svede na kvalitet ili način bitisanja pojedinaca.”⁷ Svaki čovek da bi uspeo da se izbori sa svojim unutrašnjim bićem i da psihički bude što bolje pripremljen, mora da bude veoma jak kako bi savladao sve nedaće koje stoje na tom putu u toku realizacije pravde. Posebno je problematično što se pravda mora operativno materijalizovati kroz institucije sistema tj. kroz zakonodavstvo.

³ Flajner Tomas, *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Gutenbergova galaksija, 1996, 63.

⁴ Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 44.

⁵ Navedeno prema: Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 46-47.

⁶ Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 48.

⁷ Kamps. Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007, 23.

Na pravdi zasnovano društvo je moguće samo kada se proklamovana politička građanska prava izbora, kontrole vlasti, opozicije, slobodnog udruživanja, preobrazu u pravo na neposredno odlučivanje, ili da nam ukaže da je svaka „borba za pravdu kao jednakost ustvari nije borba za pravednu raspodelu u okvirima postojećeg načina proizvodnje, već za takav oblik proizvodnje koji isključuje mogućnost sebičnog prisvajanja društvenog bogatstva”.⁸

Jedan od neophodnih uslova postizanja pravde jeste sloboda za sva živa bića, jer bez slobode nema osnovnih uslova razvijanja bilo kakvog ljudskog udruživanja u jedan organizovani sistem, kakva je država. Ljudi su između sebe tako povezani da mogu da odgovore svim izazovima u cilju borbe za opstanak. Svi ljudi su povezani u jedan jedinstveni sistem koji se zove država. „Čovek ne može poznavati slobodu, a da je ne poseduje: on mora biti slobodan, da bi bio slobodan. Sloboda nije jednostavno položaj (stanje) što ga on ima, nego delatnost koje on prihvata kao samosvestan subjekt.”⁹ Postavljamo pitanje da li sloboda mora biti neograničena ili u toj slobodi mora postojati neko ograničenje koje svaki sistem sa sobom nosi? Smatramo da ukoliko sloboda čoveka ne ugrožava druge ljude ona mora biti apsolutna i neograničena, ali ako ta sloboda ugrožava prava ostalih ljudi, ona se mora ograničiti i staviti u jedan određeni odnos koji će zaštititi pre svega ljudska prava ostalih ljudi u državi jer „sloboda čovečanstva sastoji se u tome da se ne povinuje nikakvom drugom zakonu doli onom kojem sam um daje svoju saglasnost.”¹⁰ Zato je reč tolerancija veoma značajna, jer je ona u određenom odnosu između slobode, istine i jednakosti svih ljudi. Tolerancija se javlja kao „nužno zlo što se nameće društvu koje ne može da ugnjetava one koji drukčije misle”.¹¹ Ona iziskuje sposobnost komunikacije i time, pre svega vrlinu da se drugi sasluša, da se drugome može prići i da se može shvatiti ozbiljno. Posедуje visoku meru duhovne slobode i sposobnosti da se za sebe obrazuje pouzdano mišljenje.

Netolerantni ljudi se najčešće uznemiravaju od mišljenja drugih. Oni nisu u stanju da savladaju svoju kompleksnost jer nisu otvoreni za pluralizam u društvu. Ne žele da svoje stavove i mišljenja revidiraju, jer imaju određene predrasude o stavovima drugih ljudi. Nagrada za toleranciju je istinska sloboda i nezavisnost. Kroz razne tokove istorije nalazimo različite termine i pojmove kako država može da zlostavlja i zloupotrebljava prava svojih građana, a da im pri tom uskraćuje elementarne slobode koje vređaju svakog pripadnika te zajednice.

Istovetnost ili „razlika” ljudskih prava u odbrani zemlje

Svaka norma sadrži u sebi određeno ponašanje. U zavisnosti od ponašanja po objektivno važećoj normi određuje se sud vrednosti koji može biti pozitivan ukoliko je ponašanje pozitivno i u skladu sa važećom normom ili negativan sud vrednosti ako je ponašanje negativno. Norma koja se smatra objektivno važećom fungira kao merilo za stvarno ponašanje pri čemu je „stvarno ponašanje na koje se odnosi sud vrednosti, koje sačinjava predmet vrednovanja, ponašanje koje ima pozitivnu ili negativnu vrednost, jeste bistvena

⁸ Životić Miladin, *Aksiologija*, Zagreb, 1986, 204.

⁹ Marcuse Herbert, *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 57.

¹⁰ Lask Emil, *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005, 34.

¹¹ Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 335.

činjenica koja postoji u vremenu i prostoru, jeste deo stvarnosti".¹² Sama bistvena činjenica se može uporediti sa normom i oceniti kao vredna ili protivna vrednosti i može imati pozitivnu ili negativnu vrednost. Ono što se vrednuje jeste stvarnost. Aktima ljudske volje mogu se stvoriti norme koje protivureče i imaju suprotne vrednosti od stvarnosti. Ako je po jednim dobro po drugima može biti rđavo. Norme su propisali ljudi, prema tome važnost određenog ponašanja ne isključuje mogućnost i suprotno ponašanja.

Ako se sudovi vrednosti koji iskazuju neku objektivnu vrednost označe kao objektivni, a sudovi vrednosti koji iskazuju neku subjektivnu vrednost kao subjektivni sudovi, onda treba voditi računa o tome da se predikati „objektivan” i „subjektivan” odnose na iskazane vrednosti, a ne na funkciju suđenja kao funkciju saznanja. U ovom slučaju sud mora da bude svagda objektivan, tj. mora da usledi bez obzira na želju i htenje onoga ko sudi kao i „vrednosti koje se zasnivaju na pravdi ne sastoje se, istina iz odnosa prema nekom interesu, nego iz odnosa prema nekoj normi”.¹³ Pojam pravne norme (lat. *mera*, *standard*, *pravilo*) predstavlja pravilo o ponašanju ljudi čiju primenu nadzire država. Ona u sebi sadrži sledeće karakteristike: Prvo, predskriptivni iskaz daje saznanja o onome što treba da bude, drugo, heteronomnost norme – zapovest (a ne savet ili molba), i treće, prinudnost pravne norme.

Pravne norme se mogu podeliti na: imperativne bez mogućnosti da ih subjekti menjaju i ovde je dispozicija u formi zapovesti., i disjunktivne, gde subjekti imaju izvestan vid slobode u pogledu ponašanja koje norma od njih traži. One se dalje dele na: alternativne, subjekt bira jedan od ponuđenih vidova ponašanja. (Primer: prilikom zaključenja braka bračni drug može: „da zadrži svoje prezime”, „da kao prezime uzme prezime drugog bračnog druga”, kao i „da kao prezime uzme oba njihova prezimena”), dispozitivne, gde je najveći mogući stepen ponašanja subjekata u okviru zakonom definisanih granica („kupac plaća kupovnu cenu u onom mestu, onda i onako kao što je ugovoreno”). Svaka pravna norma ima dva osnovna elementa i to su: dispozicija i sankcija. Njihova veza je delikt, a pre svega toga dolazi pretpostavka dispozicije. Pretpostavka dispozicije je onaj deo pravne norme koji određuje činjenice koje moraju postojati da bi se dispozicija primenila.

Pravne činjenice predstavljaju činjenice ili okolnosti za čije nastupanje norma vezuje nastanak, promenu ili prestanak pravnog odnosa. Pravne činjenice se dele na: događaje, prirodne (rođenje, smrt, protok vremena), i društvene (rat, vanredno stanje, javni interes).

Ljudske radnje se mogu podeliti na: dozvoljene (voljne-pravni poslovi), i nedozvoljene (delikti). Dispozicija (lat. *raspored*, *razmeštaj*) predstavlja bitan i najvažniji deo norme. Ona nam daje primarno, uslovno i alternativno pravilo koje predviđa da mora, sme ili može da se nešto čini, ne čini ili trpi.

Po sadržaju dispozicija može biti: naređujuća („svako je dužan da čuva životnu sredinu”), zabranjena („zabranjeno je kloniranje ljudskih bića”), i ovlašćujuća („svako ima pravo na jednaku pravnu zaštitu”), a delikt je radnja koja je suprotna ponašanju propisanom u dispoziciji. Predstavlja uslov za koji pravna norma vezuje sankciju. Obično shvatanje, po kome izvesna vrsta ljudskog ponašanja izaziva pravnu sankciju zato što predstavlja delikt nije tačno. Ono je delikt zato što izaziva sankciju.

U tradicionalnoj teoriji krivičnog prava pravljen je razlika između „mala in se” (ponašanje koje je zlo po sebi) i „mala prohibita” (ponašanje koje je zlo jedino zato što je zabranjeno

¹² Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 23.

¹³ Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951, 60.

no od strane pozitivnog društvenog poretka).¹⁴ Mi smatramo da svaki čovek poseduje određenu genetsku predispoziciju koju dobija svojim rođenjem, ali da se svako ponašanje može korigovati u toku razvoja ličnosti čoveka u skladu sa uticajem sredine i pravičnim obrazovanjem kao i to da „delikt je krivičan ako za posledicu ima krivičnu sankciju, a građanski ako ima građansku sankciju”.¹⁵ Delikt se može podeliti na: krivično-pravni, i građansko-pravni. Delikt povezuje dispoziciju i sankciju. Pored radnje koja je u suprotnosti sa dispozicijom, mora postojati i izvestan psihički odnos subjekata prema toj radnji.

Dobro – opšta vrednost u vojnim dejstvima

Imajući u vidu vrednost kao jedinstvo između ontološkog i logičkog karaktera treba sagledati suštinu dobra u užem smislu, gde ono predstavlja vrhovnu vrednost i u širem smislu gde obuhvata i sve ostale vrste vrednosti.

Dobro se shvata kao način za ostvarenje opšteg – vrhovnog dobra, pri čemu se određuje kao dobro po sebi, samostalno i nezavisno od drugog dobrog. Nasuprot njemu, postoji nesamostalno dobro, tj. dobro koje svoje svojstvo dobija od drugog radi postizanja nekog drugog cilja. Sam pojam se shvata dosta intuitivno, a sa pokušajem racionalnog utvrđenja dolazi se najčešće do zamene nekom konkretnom vrstom posebnog dobra. Mur je tvrdio da je dobro najsavršenije stanje po sebi i predstavlja uživanje u ljubavi prema lepim stvarima i druženju sa dobrim ljudima.

Sličnog razmišljanja zastupaju i hedonisti koji smatraju da je dobro samo ono što je poželjno. Na ovo poželjno je nemoguće izgraditi ni dobro ni moral, jedino ako se uzme u obzir da poželjnost izlazi iz morala a nikako obrnuto. I hedonizam (koji ne žive od svog rada i ne brinu za opstanak) i utilitarizam (koji očekuju određenu korist) zapravo prikazuju jednu krajnje iskrivljenu sliku pogleda na dobro. Za njih dobro predstavlja određeno zadovoljstvo, posebno kada je bez primesa. Smatraju da je „dobro ono što proizvodi najveću sreću za najveći mogući broj ljudi”.¹⁶ Samo dobro ima svoj opšti pojam koji je neodređen i teško može da karakteriše sve ljude na svetu da zaista budu srećni, jer prvo i osnovno ne žive u istim uslovima. A sama sreća predstavlja jedno subjektivno stanje od koga dosta često zavisi i materijalno blagostanje kao jedan od preduslova za srećan život. Ako je težnja za zadovoljstvom kod hedonista jedini pokretač kod delanja, a sa druge strane dobijamo određeni rezultat koji nam ukazuje da se stvarni pokretači nalaze u ljudskom nagonu tj. u potrebi za saznavanjem i delovanjem. Aristotel konstatuje da se čovek nikada ne bi vratio na nivo deteta iako isto bi mu sva dečja zadovoljstva bila zadovoljena, ili još manje bi pristao na ostvarenja nekih zadovoljstva nastalih iz nekih nečasnih radnji.

Vrhovno dobro – postojanje sveta

Sam nastanak sveta, njegova suština i razvoj se svode na borbu za njegovo održavanje i opstanak. Iako je nastanak istorijski krajnje neodređen, svet ne ostaje u istom stanju već se vremenom menja i razvija. Sa promenom i razvitkom nastaje i dobro, jer je činje-

¹⁴ Hall. J., *Prelegomena to a Science of Criminal Law*, 1941, (549-580).

¹⁵ Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951, 62.

¹⁶ Navedeno prema: Pavičević. V. *Osnovi etike*, BIGZ, 1974, 13.

nica od koje mi ne možemo da pobegnemo da dobro zapravo nastaje ukoliko postoji i svet, u protivnom dobro neće postojati. Ono nije nezavisna kategorija od sveta već je uslovljena pojava koja se ne javlja odvojeno već u sadejstvu sa svetom, i kao takva predstavlja određeno jedinstvo bez koje ni svet ne bi mogao da postoji. Nije dovoljno samo dobro već je potreban i duh i um da bi postojanje sveta bilo kompletno.

Aristotel smatra da je najveće dobro sreća (blaženstvo) jer „nju biramo zbog nje same, a ničega zbog nečeg drugog”.¹⁷ Postavlja se pitanje zašto bi svet uopšte nastajao ako treba jednom da nestane? U svakom slučaju svet bi morao da opstane dugo, jer bi samim tim imao dovoljno vremena da pronađe svoju svrhu, smisao, cilj, dobro i vrhovno dobro. Ako pogledamo sa strane samog čoveka termin najviše dobro bi se manifestovalo najčešće kroz sam opstanak čoveka kao pojedinca, ali i grupe ljudi povezanih u zajednici jer čovek sam za sebe u kosmosu ne može da opstane. Nasuprot kosmosa javlja se haos koji predstavlja sve što je protivno svetu. Haos je „proces ništenja, koji vodi u ništa, proces koji je ostvaren haos na račun kosmosa”.¹⁸ Ako se uzme da je haos prethodio kosmosu smatra se da je to jedan haotičan proces, kao proces uništenja i propadanja koji mora preći u nešto drugo, ili potpuno nepostojanje ili u kosmos kao potpuno postojanje. Zato se dobro smatra postojanje jer suzbija i onemoćuje haos, dok zlo predstavlja nepostojanje, kao proces uništavanja materije sopstvenom energijom. Aristotel razlikuje dobro koje ima instrumentalnu vrednost kao vrednost za postizanja nekog drugog cilja, kao i dobro radi njega samog, gde je „najviši cilj onaj za koji se opredeljujemo uvek radi njega samog i nikada zbog nekog drugog cilja”.¹⁹ Odgovor na ovo pitanje se uvek nalazi u iskustvu, u stalnom ljudskom traženju i procenjivanju šta je najveće dobro. Za njega je to sreća (blaženstvo) gde postoji potpuna istina o vrednosti. „Nije mala razlika shvatiti najveće dobro kao nešto što se poseduje i kao nešto što se primenjuje, odnosno kao (duševno) stanje ili kao akciju”.²⁰ Sreća se uvek nalazi u razumnoj delatnosti prema vrlini.

Istina u ratu

Istina se svrstava među tri najveće vrednosti. Ona je ontološki zasnovana na načelu istovetnosti $A=A$. Ako posmatramo dve stvari na prizmu istovetnosti možemo videti da je stvar istovetna sa svojim iskazom, gde je na jednoj strani stvar, a na drugoj istina o njoj, pri čemu je sam iskaz upravo ta stvar i ništa drugo tj. da je istovetna samoj sebi.

Ljudska praksa je kao delatnost koja ostvaruje neki cilj isključivo zasnovana na istini. Bez istine nikako nije moguće živeti. Istina je jedno od osnovnih sredstava opstanka čoveka i sveta. Do nje se dolazi kako svesnim putem (usmereno traženje otkrivanja istine), tako i nesvesnim (instiktivnim postupkom). Čovek ne stvara istinu već je samo otkriva. Ovaj postupak može biti veoma težak i svaki čovek mora preći sve prepreke koje stoje pred njim. Zato je istrajna volja prvi preduslov otkrivanja istine. Kao i svaka vrednost i istina ima svoju suprotnost – laž.

¹⁷ Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1959, 242.

¹⁸ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 232.

¹⁹ Navedeno prema: Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1959, 13.

²⁰ *Ibid.*, 15.

Čovek se bori protiv laži svojom unutrašnjom strukturom tj. grižom savesti gde prezire sebe kao ličnost i društveno biće. Koristi najsirovija sredstva da spreči da istina izađe na površinu iako zna da je ona zavet čovečanstvu i na njoj počiva ceo svet. Sva moralna dostignuća su nedvosmisleno uzajamno povezana sa istinom i borbom za moralne vrednosti koje sublimiraju sva čovekova iskustva i prožeta su vrednostima koje važe u svim poretcima razvoja ljudskog društva. Smatramo da svaki čovek uvek mora da se bori za istinu, jer je ona tako koncipirana i duboko usađena u ljudski karakter svakog čoveka, i postupak dokazivanja i dolaženja do nje predstavlja određeno olakšanje i smirenost koja se odražava kroz grižu savesti.

Pravda u ratu

Kroz sam proces formiranja ideje vlasti, možemo doći do ideje prava koja ne može biti ništa drugo nego pravda. Osnovno načelo pravde jeste jednakost tj. jednake stvari treba jednako tretirati, a nejednake stvari treba nejednako tretirati. Suštinski razmenjuju se jednake vrednosti. Poznato je načelo da „svako svoje treba dati ili svako da dobije svoje”.²¹ Znamo da je pravedno ujedno i istinito, dobro, lepo i da predstavlja vrednost koja se ne može izvesti ni iz kakve druge vrednosti, jer „pravo je ona stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrednosti, ideji prava.”²² Čovek može pasti u iskušenje da u pravdi vidi samo jedan pojavni oblik – moralno dobro. Pravda u stvari to i jeste, ukoliko se posmatra kao ljudska osobina, tj. vrlina. U subjektivnom smislu se ona definiše kao duhovna nastrojenost koja je usmerena na objektivnu pravdu, kao recimo istinitost na istinu. Ovde je samo reč o toj objektivnoj pravdi. Ona kao objekat svog vrednovanja uzima sasvim drugi predmet, a ne onaj na koji je usmeren moralni vrednosni sud: moralno dobar je uvek samo neki čovek, neka ljudska volja, ili neki čovekov karakter. Pravedan u smislu objektivne pravde može biti samo neki odnos među ljudima. Sam ideal moralno dobroga predstavlja se u idealnom čoveku, dok se ideal pravde predstavlja u idealnom društvenom poretku.

Pravdu možemo definisati i sa nekog drugog gledišta, sa jedne strane pravednim se mogu nazvati primena nekog zakona ili pokoravanje tom zakonu i ista se onda naziva zakonitom. Ovde u svakom slučaju nije reč o onoj pravednosti koja se meri po pozitivnom pravu, nego o onoj po kojoj se meri pozitivno pravo. Pravda može da se shvati i da predstavlja određenu jednakost. Ona se može vezivati za dobra ili za ljude: pravedna je nagrada ona koja odgovara vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga. Sa druge strane, ona po svome merilu može biti apsolutna ili relativna jednakost: nagrada ravna radu, ali kažnjavanje nekolicine srazmerno njihovoj krivici.

Aristotelovo učenje razlikuje dve vrste pravde i to: komutativna pravda gde postoji jednakost vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga, srazmerna pravda – jednakost u postupanju sa različitim licima npr. oporezivanje srazmerno svojoj imućnosti, distributivna pravda – nagrađivanje i kažnjavanje prema zaslugi i krivici.²³ Komutativna pravda zahteva najmanje dva lica, dok distributivna zahteva najmanje tri lica i važi u odnosu nadređenosti i podređenosti. Komutativna pravda je pravda privatnog prava, dok

²¹ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 245.

²² Radbruch. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 44.

²³ Navedeno prema: Radbruch. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 46-47.

distributivna pravda je pravda javnog prava. Njihove zajedničke vrednosti se pojavljuju u pravdi i pravičnosti, jer se ovi termini mogu definisati na jedan od sledećih načina „pravda i pravičnost nisu različite vrednosti, nego različiti putevi da se dođe do jedinstvene pravne vrednosti”.²⁴ Do realizacije pravde je veoma dug i trnovit put koji zahteva mnogo upornosti i odricanja, kako bi se čovek izborio sa svim neprilikama koje se nalaze na tom putu jer „pravda je mnogo više od proste vrline, jer se, da bi bila efikasna i operativna, mora materijalizovati kroz zakonodavstvo, kroz institucije. To je krajnji cilj kome mora da teži demokratsko društvo i ne može da se svede na kvalitet ili način bitisanja pojedinaca.”²⁵

Svaki čovek da bi uspeo da se izbori sa svojim unutrašnjim bićem i da psihički bude što bolje pripremljen, mora da bude veoma jak kako bi savladao sve nedaće koje stoje na tom putu u toku realizacije pravde. Posebno je problematično što se pravda mora operativno materijalizovati kroz institucije sistema tj. kroz zakonodavstvo. Na pravdi zasnovano društvo je moguće samo kada se proklamovana politička građanska prava izbora, kontrole vlasti, opozicije, slobodnog udruživanja, preobrase u pravo na neposredno odlučivanje, ili da nam ukaže da je svaka „borba za pravdu kao jednakost ustvari nije borba za pravednu raspodelu u okvirima postojećeg načina proizvodnje, već za takav oblik proizvodnje koji isključuje mogućnost sebičnog prisvajanja društvenog bogatstva”.²⁶

Pojam moralne pravde je najuzvišenija vrednost pri čemu je pravedno dati drugom više no što se dobija, dati drugome bez naknade, žrtvovati i svoj život kao najveće dobro za drugoga. „Moralna pravda se odlikuje često time što i ne dobija ništa što vredi materijalno i što se može razmeniti za nešto drugo takođe od materijalne, novčane vrednosti već izvršene moralne dužnosti”.²⁷ Davalac smatra da tu nije ništa njegovo, već da je sve dato od Boga, i svojim žrtvovanjem sebi obezbeđuje mesto posle smrti koristeći sve blagodeti u večnom životu. Ovde dobitak nije materijalni već čisto duhovni – blaženstvo zbog izvršene moralne obaveze. U poređenju sa pravnom pravdom gde se razmenjuju materijalna dobra ili razmena novčanih vrednosti u određenom ekvivalentu ovde se takođe odstupa od načela jednakosti. Smatramo da pravda predstavlja određeni ideal kojeg je jako teško dostići na ovom stepenu razvoja ljudskog društva i proizvodnih snaga u savremenom svetu.

Sloboda

Jedan od neophodnih uslova postizanja pravde jeste sloboda za sva živa bića, jer bez slobode nema osnovnih uslova razvijanja bilo kakvog ljudskog udruživanja u jedan organizovani sistem, kakva je država. Sloboda se određuje kao odgovornost izbora. „Najveća moguća sloboda zasniva se na ćutanju zakona”.²⁸ Ljudi su između sebe tako povezani da mogu da odgovore svim izazovima u cilju borbe za opstanak. Svi ljudi su povezani u jedan jedinstveni sistem koji se zove država. „Čovek ne može poznavati slobodu, a da je ne poseduje: on mora biti slobodan, da bi bio slobodan. Sloboda nije jed-

²⁴ Radbruh. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 48.

²⁵ Kamps. Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007, 23.

²⁶ Životić. M., *Aksiologija*, Zagreb, 1986, 204.

²⁷ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 244.

²⁸ Hobs. T. *Levijatan*, Beograd, 1960, 213.

nostavno položaj (stanje) što ga on ima, nego delatnost koje on prihvata kao samosvestan subjekt.²⁹ Ne može se biti slobodan ako okruženje nije slobodno. „Čovek mora da se ponaša kao slobodan i da razvija svoju sopstvenu slobodu jer ne poštujući tuđu slobodu i samog sebe unižava se kao slobodno biće”.³⁰ Svaki tiranin je pre svega sopstveni zarobljenik, a tek nakon toga mu se pruža mogućnost da vrši zarobljavanje drugih.

Postavljamo pitanje da li sloboda mora biti neograničena ili u toj slobodi mora postojati neko ograničenje koje svaki sistem sa sobom nosi? Smatramo da ukoliko sloboda čoveka ne ugrožava druge ljude ona mora biti apsolutna i neograničena, ali ako ta sloboda ugrožava prava ostalih ljudi, ona se mora ograničiti i staviti u jedan određen odnos koji će zaštititi pre svega ljudska prava ostalih ljudi u državi jer „sloboda čovečanstva sastoji se u tome da se ne povinuje nikakvom drugom zakonu doli onom kojem sam um daje svoju saglasnost”.³¹ U slobodi čovek sebe uobličava i izgrađuje i popunjava onu prazninu koja mu priroda nije dala u sadržaju njegovog karaktera kao ljudskog bića. Ovu prazninu treba da štiti i razvija kako sam čovek tako i društvo u kojem se nalazi. Sloboda omogućava sreću i postavlja mogućnost slobode izbora u datoj situaciji da se odluči po svojoj savesti. „Sloboda u pukom negativnom smislu podrazumeva bezuzročno, bezmotivno htenje”.³²

Pitanje koje se uvek iznova postavlja je da li sloboda ide pre sreće ili obmuto sreća pre slobode. Utilitaristi smatraju da je „sloboda sastavni deo sreće”.³³ Znamo da je Kant razvio slobodu iz pojma autonomije, ne poričući da je čovek deo prirodnog sveta i sagledavajući upotrebu praktičnog uma pri stvaranju mogućnosti samovolje i uslova moralnosti u praktičnom smislu. Ističe da sloboda može postojati „samo pod zakonom, tek zapovešću nastaje sloboda delanja, bez zapovesti ona ne postoji”.³⁴ Sve što se događa mora da postoji neki uzrok i neka umna predstava zamišljenog poretka. Kant razlikuje kauzalnost na: inteligibilnu (prema njenoj radnji) i senzibilnu (prema njenim posledicama). U prvom slučaju se govori o kauzalnosti pomoću slobode. Na pitanje o razvoju zadate slobode uglavnom postoje jedno optimističko gledište, čiji je predstavnik Hegel, koji smatra da uporedo sa produhovljenjem sveta i stvaranjem svetskog duha ostvaruje se sve više slobode u toku istorijskog razvoja. Gledano šire istorijski sloboda se pojavljuje tek sa civilizacijom, kasnije u toku raslojavanja društva i izdvajanjem pojedinca iz sastava zajednice, čovek postaje potpuno nezaštićen. U robovlasničkom i feudalnom društvu nema jednakosti među članovima zajednice. Tek, u buržuaskom društvu se naziru konture jednakosti između ljudi tj, slobodu i pravo biti čovek kao i drugi ljudi. Smatramo da prave slobode nema bez potpune ekonomske samostalnosti i stvaranjem potrebnim uslova koji će omogućiti nesmetan razvoj svih ljudi u zajednici u cilju prevladavanja svih potrebnih demokratskih instituta koje uveliko doprinose razvijanju pravilnih međuljudskih odnosa između pripadnika zajednice. Posebno je važno dalje vaspitanje i obrazovanje koje ostavlja poseban pečat na sve mlade generacije u toku razvoja i formiranja ličnosti. „Granica slobode čoveka je onde gde počinje sloboda drugog”.³⁵

²⁹ Markuze. H., *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 57.

³⁰ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 245.

³¹ Lask. E., *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005, 34.

³² Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 144.

³³ *Ibid.*, 265.

³⁴ *Ibid.*, 146.

³⁵ Lukić. R., *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 248.

Red i poredak u ratu

Iz ontološkog reda i poretka u svetu proizilazi i red i poredak kao vrednost. Usled nadiranja haosa kosmos ne može da opstane i potrebno je da se sačuva postojanje sveta kao vrhovno dobro, i to predstavlja pozitivno svojstvo sveta. Ukoliko se ovom svojstvu suprotstavljaju odgovarajuće nevrednosti u ovom slučaju se radi o neredu ili besporetku. Pored ontološkog postojanja reda i poretka koji predstavlja neku objektivnu vrednost postoji i subjektivna vrednost koja je iskazana kroz sadržaj ljudske svesti, koja nas obavezuje na određeno ponašanje i time se dobija normativna snaga. Zato je celokupna ljudska kultura zapravo ostvarenje ljudskog sveta, kao i samo uvođenja reda i poretka u ljudski svet. Sa jedne strane kao što se kosmos suprotstavlja opasnosti izbijanja haosa tako se i čovek na neki način suprotstavlja neredu i besporetku kako u prirodi tako i samom ljudskom društvu. „Red znači na prvom mestu predvidljivost i izvesnost”.³⁶ Svako odstupanje čovek doživljava kao pretnju i opasnost po svoj opstanak. Od nekih čisto rušilačkih težnji treba razlikovati težnju za uvođenjem novog reda i poretka.

U svakom društvu se obično pojavljuju najčešće dve snage i to: prva koja služi za održavanje postojećeg poretka i druga koja je za njegovo rušenje. Ako se stanje u društvu promenilo i neminovno se zahteva novi red i poredak, on će svakako pre ili kasnije biti uveden, uz veće ili manje borbe koje stoje realizaciji potrebnog cilja koji je predviđen. Pošto danas ništa nije večno, tako ni sadašnji poredak, ali ne postoji garancija niti bilo kakav preduslov da će stanje posle smene zaista biti bolje. Istorija daje sud i konačnu ocenu o uspešnosti promena. Ako znamo koliki gubitak kroz žrtve moramo da podnesemo da bi usledila promena reda i poretka, postavlja se logično pitanje da li je zaista vredno toga imajući u vidu posledice? Čovek više luta je u magli i ne razlikuju one vrednosti koje mora da sazna i da se za njih bori. Neminovno je da prilikom promene reda i poretka nosi sa sobom i određeno zlo koje ga prati. „Čovek je onaj koji može biti i zao i dobar. Dobro i zlo jesu neodvojivi”.³⁷ Smatramo da je veoma važno da čovek reflektuje one vrednosti koje doprinose razvoju ljudskog društva i pozitivno utiču na svakog čoveka ponaosob. U protivnom ukoliko se zlo proširi na red i poredak može da ugrozi sam razvoj ljudskog društva i unesreći veliki broj ljudi koji ne mogu da se otrgnu negativnom uticaju koji se širi na ljudsku zajednicu.

Mir

Ovo je nužan uslov koji proističe iz same suštine čoveka kao slobodnog bića. Svaki čovek ima prirodnu istinsku potrebu da sam vlada svojim postupcima i ponašanjem i da ne čini ništa što je protiv interesa njegovog karaktera i ličnosti. „Mir je moguć samo u uslovima skladne zajednice i pravilno regulisanih unutrašnjih odnosa”.³⁸ Čovek kao subjektivno biće mora da se odupre sili i ne dozvoli da bude prinuđen da čini nešto što on neće. Sila može biti veća ili manja u rasponu od sasvim blagog pritiska do agresivnog nasilja, mučenja i nanošenje smrti. Sukobi i suprotstavljanja u ljudskom društvu dovode u opasnost sam red i poredak pri čemu se javljaju surove borbe radi ostvarivanja određenih interesa. Taj životinj-

³⁶ Tasić Đ., *Pravda i red kao principi prava*, Beograd, 1984, 212.

³⁷ Navedeno prema: Kagrga M., *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, 311.

³⁸ Vukadinović G. *Teorija prava I*, Petrovaradin, 2001, 185.

ski instinkt kod čoveka nepogrešivo reaguje u borbi za opstanak. Kako nije savršeno biće, uvek postoji manjina koja iskače iz same ontološke prirode koja narušava mir u poretku. Jako je bitno da se stvore uslovi za uspostavljanje dugoročnog mira i stabilnosti kako bi društvo ili zajednica mogli da se dugoročno i predvidivo razvijaju. Kako se razvija društvo tako se i razvija i društveno biće kao individua u svojoj suštini. Smatramo da je mir nezaobilazni preduslov za uspostavljanje pravilnih međuljudskih odnosa koji se razvijaju i nepogrešivo nam ukazuju na pravilan red i poredak u izgradnji i jačanju svih unutrašnjih struktura u društvu. Čim ne postoji čvrst mir odmah dolazi do poremećaja normalnog funkcionisanja prava. Ukoliko mir ne postoji u dužem vremenskom periodu dolazi do bezvlašća i anarhije. Da bi se uspostavio i održavao mir potrebna je prinuda koja će zaštititi sve osnovne društvene i pravne vrednosti. Ipak je nekada dovoljno da samo postoji mogućnost prinude da bude primenjena, da bi se poredak normalno odvijao. „Mir je preduslov za ostvarivanje drugih vrednosti, dok su pravo i pravda najveće dobro mira“.³⁹

Ljudsko dostojanstvo

Ljudsko dostojanstvo predstavlja skup osobenih svojstava čoveka, umnih i moralnih, koji ga odlikuju kao ljudsko biće. Ono je zajedničko za sve ljude i pruža se mogućnost da svi ljudi budu jednaki i slobodni. Ljudsko dostojanstvo začinjava slobodu kao milosrđe pravdi i predstavlja jedno uzvišeno biće. Pored prirodnog ljudskog dostojanstva⁴⁰ koje je jednako kod svih ljudi, postoji i društveno dostojanstvo koje nije jednako za sve ljude. Sigurno je da nemaju svi isto dostojanstvo, jer nisu kod svih ljudi postavljeni isti društveni uslovi, pre svega materijalni koji umnogome doprinose realizaciji postavljenih uslova. Materijalna oskudica u mnogim društvima ima za posledicu delimični ili potpuni gubitak ljudskog dostojanstva, čak u toj meri da se ne smatra čovekom. Sa razvitkom proizvodnih snaga postojala je sve veća potreba da što veći broj ljudi dostigne ljudsko dostojanstvo.

Grčki filozof Heraklit (6. vek pre. n. e) je naglasio da je nemoguće dohvatiti granicu ljudske duše i da jedino čovek sa sobom nosi iskru ljudske duše. Aristotel je smatrao da postoje ljudi koji su po svojoj prirodi predodređeni da budu robovi. Kant ističe da čovek kao umno biće ne treba da postane sredstvo nečijeg delovanja, već uvek treba da bude samo svrha. A u tu svrhu postoje određeni ekvivalenti koji podrazumevaju jednakost, a iznad toga se nalazi ljudsko dostojanstvo koje ne može da se izmeri i da prikaže određenu vrednost koja ide uvek u pravcu moralnosti. Čovek nije samo slobodno biće već je istovremeno i biće koje se mora poštovati u njegovoj neponovljivosti i jedinstvenosti. Uvek se mora voditi računa o njegovoj korelaciji sa drugim ljudima u zajednici, jer kao izdvojeno biće nema mogućnosti da ispolji sav svoj unutrašnji nemir i pokaže ogledalo društvene stvarnosti jer jedino tako dokazuje da se razlikuje od svih bića u prirodi. „Niko neće nazvati pravednim onoga ko ne uživa u tome da postupa pravedno, ni slobodnim duhom onoga ko ne voli da radi otvoreno i slobodno, i tako dalje kad je reč o drugim vrlinama“⁴¹ Smatramo da današnja demokratska prava predstavljaju značajan činilac zaštite ljudskog dostojanstva.

³⁹ Mitrović D, *Država, pravo, pravda i pravnici*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 247.

⁴⁰ Bloh. E. *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd, 1977, 26.

⁴¹ Navedeno prema: Pavičević. V. *Osnovi etike*, BIGZ, 1974, 244.

Zaključna razmatranja

Sa naučnog stanovišta postoji pretpostavka koja nam govori o tome da li postoji apsolutna vrednost uopšte kao i moralna vrednost. Sa aspekta religijskog verovanja ne postoji apsolutni moral, tj. jedino važeći, onaj koji isključuje „mogućnost drugoga“. Ako se porekne da je ono što je po jednom moralnom poretku dobro ili pravedno, onda je u svim okolnostima dobro ili pravedno, a što je po tom moralnom poretku zlo, onda je u svim okolnostima zlo. Možemo videti da je u različitim vremenima, kod različitih naroda važe veoma različiti i međusobno protivrečni moralni sistemi, da se u različitim okolnostima može smatrati dobrim i zlim, pravednim i nepravednim, kao i da se ništa u svim mogućim okolnostima ne mora smatrati dobrim ili zlim, pravednim ili nepravednim. Ako moralni poredak ne propisuje da se u svim prilikama treba povinovati pozitivnom pravnom poretku, ako, dakle, postoji mogućnost protivrečnosti između morala i pravnog poretka, onda zahtev da se pravo odvoji od morala i pravna nauka od etike, znači da važenje pozitivnih pravnih normi ne zavisi od toga da li su saobrazne moralnom poretku tj., pravna norma može se smatrati važećom čak i ako protivreči moralnom poretku pri čemu „moralne vrijednosti su deo nečega što ima realni društveni korijen, odnosno odbacivanje svakog njihova mistifikovanja, ne samo da ne mora voditi umanjivanju njihova ugleda, autoriteta, koje se izgrađuje na jednom naučnom gledanju na čovjeka, već mogu ustvari imati pun, pravi autoritet“.⁴²

Postavlja se pitanje šta je zajedničko u svim moralnim sistemima? Da li je postoje neki zajednički elementi koji su sadržani u svim moralnim sistemima? (na primer: „sačuvati mir“, „nikome ne činiti nasilje“). „Heraklit nas je učio da je rat ne samo „otac“, tj. uzrok svega, nego i „kralj“ tj. vrhovni autoritet koji propisuje norme, najviša vrednost, dakle dobar, da je pravo sukob i da je stoga sukob pravedan.“⁴³ Zajedničko svim moralnim sistemima nije ništa drugo nego da su to društvene norme. One statuiraju određeno ponašanje čoveka – neposredno ili posredno prema drugim ljudima, tj. propisuju ga kao „trebano“ i „moralno dobro je ono što odgovara društvenoj normi koja statuiraju određeno ljudsko ponašanje, dok je moralno zlo ono što protivreči takvoj normi“.⁴⁴ Ako se prisetimo Kantove metafore o čoveku kao krivom drvetu, on se u svom delu pita: „kako je moguće da iz krivog drveta od kog je stvoren čovek proizađe nešto potpuno pravo“.⁴⁵

Imajući u vidu razvoj teorije i prakse ljudskih prava od kraja rata naovamo možemo da kažemo da su se odvojila dva pravca i to: pravac univerzalizacije ljudskih prava i pravac multiplikacije ljudskih prava. Ovaj pravac se odvija na tri načina: prvo, zato što se uvećava količina dobara koja se smatraju vrednim zaštite (sloboda veroispovesti, sloboda štampe...), drugo, zato što su nosioci prava postali i drugi subjekti, ne samo čovek (porodica, verske ili etničke manjine), i treće, zato što ni sam čovek nije više po-

⁴² Pavičević. V., *Odnos vrijednosti i stvarnosti u nemačkoj idealističkoj aksiologiji*, Kultura Beograd, 1958, 75.

⁴³ *Smisao fragmenata 53,80,112* (Diels): Rat je otac svega i kralj svega. Jedne pokazuje kao bogove, druge kao ljude; jedne čini robovima, druge slobodnima" Što u ratu pobednici postaju bogovi ili slobodni, a poraženi ljudi ili robovi, to je pravedno. Jer: "Treba znati da je rat opšti princip, a pravo sukob, i da se sve događa na osnovu sukoba i nužnosti", Navedeno prema: Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 44.

⁴⁴ Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 60.

⁴⁵ Kant E., *Ideja svetske istorije s kosmopolitske tačke gledišta*.

smatran kao apstraktan čovek, već je viđen u kroz razne načine svog bistvovanja u društvu, (kao dete, kao starac, kao bolesnik, kao penzioner) i samim tim „ljudska prava predstavljaju jezik koji na sistematičan način otelotvoruje ovu intuiciju i, ukoliko ova intuicija vrši uticaj na ponašanje pojedinaca i država, može se reći da napredujemo u moralnom smislu.“⁴⁶

U suštini, smatramo da je što više dobara više je i subjekata, samim tim je i više statusa jedne individue. Ova tri pravca su međusobno zavisna i povezana. Takođe, smatramo da se proces multiplikacije najpre ispoljio u okviru socijalnih prava (sloboda veroispovesti, sloboda mišljenja, pravo na slobodu), a onda i u pogledu političkih prava.

Literatura

- [1] Aristotel., *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970.
- [2] Beri. N., *Uvod u modernu političku teoriju*, Beograd, 2007.
- [3] Burgental. T., *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Beograd, COLPI – Institut za ustavnu i zakonodavnu politiku Beogradski centar za ljudska prava, 1997.
- [4] Bobio. N., *Doba prava*, Dvanaest eseja o ljudskim pravima, Službeni glasnik, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica christiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Dimitrijević. V., Paunović. M., Đerić. V., *Ljudska prava – udžbenik*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.
- [7] Deborah. R. L., *Ethice in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000.
- [8] Ignjatijev. M., *Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo*, Beograd, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007.
- [10] Lask. E., *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005.
- [11] Kantorović. H., *Borba za pravnu nauku*, Beograd, 2006.
- [12] Koler. P., *Pravo, moral i vrlina*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, br. 2, 2005.
- [13] Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000.
- [14] Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951.
- [15] Mabo. D. J., *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981.
- [16] Marković. M., *Etika i politika*, Bigz, Beograd, 1994.
- [17] Obradović. K., *Počelnica za ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.
- [18] Pavićević. V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.
- [19] Pavićević. V., *Odnos vrijednosti i stvarnosti u nemačkoj idealističkoj aksiologiji*, Kultura, Beograd, 1958.
- [20] Raz. Dž., *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005.
- [21] Radbruh. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973.
- [22] Rudić. M., *Ljudska prava – priručnik za nastavnike*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.
- [23] Sartori. Đ., *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001.

⁴⁶ Ignjatijev. M., *Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2006, 31.

- [24] Singer. P., *Uvod u etiku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004.
- [25] Singer. P., *Praktična etika*, SIGNATURE, Beograd, 2000.
- [26] Trajković. M., *Moralni relativizam u anglo-američkoj jurisprudenciji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 2007.
- [27] Trajković. M., *Moralnost pravnog sistema kao osnova savremene pravne države*, Pravni život, br. 12, Beograd, 2007.
- [28] Trajković. M., *Moral u bespuću politike*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 2, Novi Sad, 2010.
- [29] Fuller. L., *Moralnost prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2001.
- [30] Flajner. T., *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Gutenbergova galaksija, 1996.
- [31] Životić. M., *Aksiologija*, Zagreb, 1986.
- [32] Zbornik radova – ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1999.
- [33] Hardie.W.F.R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler. M., *Položaj čovjeka u kozmosu*, Čovjek i povijest, Veselin Masleša-Svetlost, Sarajevo, 1987.
- [35] Dimitrijević Vojin, *Neizvesnost ljudskih prava na putu od samovlašća ka demokratiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1993.
- [36] Vračar Stevan, *Strukturalnost filozofije prava*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1995.
- [37] Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998.
- [38] Kožev Aleksandar, *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2012.

Ostala istraživačka građa

- [1] Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd, 1971.
- [2] Bakovljević, M., *Osnovi pedagogije*, Sombor, Učiteljski fakultet, 1998.
- [3] Babić, J., *Moral i naše vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- [4] Budon, R., *Imoralizam*, CID, Podgorica, 2007.
- [5] Branković, D., Ilić, M. *Osnovi pedagogije*, drugo, dopunsko izdanje, Banja Luka, Comes-grafika, 2003.
- [6] Buergenthal., „The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal Law of Member States, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94 ,1965.
- [7] Weale. A., „*Toleration, individual differences, and respect for persons*”, u Dzon Horton i Sjuzan Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), „*Aspects of Toleration*”, izdanje Methuen, London, 1985.
- [8] Drzemczewski. A., *The European Human Right Convention in Domestic Law: A Comparative Study* 226, 1983.
- [9] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc.H(171) 11, na 3-18 (1971); Robertson ; Merrills, supra, na 315.
- [10] Jodl. F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [11] Kant. E., *Kritika čistog uma*, izdanje BIGZ, Beograd, 1932.
- [12] Kant. E., *Kritika praktičnog uma*, I izdanje Naprijed, Zagreb, II izdanje BIGZ, Beograd, 1974.

- [13] Kant. E., *Metafizika čudoređa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- [14] Krulj., Kačapor., Kulić., *Pedagogija*, Beograd, Svet knjige, 2001.
- [15] Libert. A., *Ideja moralnog*, Dosije, Beograd, 2006.
- [16] Grandić. R., *Osnovi pedagogije*, priručnik, Novi Sad, izdanje autora, 2001.
- [17] Grandić. R., *Uvod u pedagogiju*, priručnik, Novi Sad, izdanje autora, 2004.
- [18] Presuda od 27. marta 1962. godine, slučaj Debeker 5.YB.321, 1962.
- [19] Presuda od 23. jula 1968. godine, slučaj koji se odnosi na određene aspekte zakona i upotrebe jezika u školstvu u Belgiji, 5.YB.833, 1968.
- [20] Presuda od 18. novembra 1970. godine, pitanje postupka, slučajevi De Wilde, Ooms I Versyp, 12Publ. Eur. Court H.R. 6, 1971.
- [21] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precendent Value of the European Court's Decisions Law“, slučaj Macdonald na 25, 36-37.
- [22] Tomson. D., F. *Politička etika i javna služba*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- [23] Trnavac. N., Đorđević. J., *Pedagogija*, Beograd, Naučna knjiga, 1992.
- [24] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [25] Šimleša. P., Potkonjak. N., *Pedagoška enciklopedija*, redakcija, tom 1 i 2., Beograd ZZUINS, 1989.
- [26] Šopenhauer. A., *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003.